

БОБОНАЗАРОВ Давронбек Тўраназар ўғли
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
таянч докторанти
bobonazarov.d.94@gmail.com

ИМОМ ЗАЙЛОЙИ ТАДҚИҚОТЛАРИДА ФИҚҲИЙ ҲАДИСЛАР ТАВСИФИ

ОПИСАНИЕ ХАДИСОВ ПО ФИКХ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ИМАМА ЗАЙЛАИ

DESCRIPTION OF FIKHI HADIS IN THE STUDIES OF IMAMA ZAYLAI

Аннотация: Ушбу мақолада ҳанафий мазҳаби етук фақиҳи Бурҳониддин Марғиноний ва у зотининг “Ал-Хидоя” асарида муаллиф томонидан фикҳий ҳукмларни қувватлаш мақсадида келтирилган ҳадислар ҳақида маълумот берилади. Шунингдек, “Ал-Хидоя” ҳадислари алоҳида ўрганилган таҳриж асарлар, хоссатан “Насбур-р-роя” ва унинг муаллифи Жамолиддин Зайлоий (в. 762/1360) томонидан Соҳиби Хидоя келтирган ҳадислар ҳақида билдирган фикрлари таҳлил қилинган.

Таянч сўзлар: “Ал-Хидоя”, фикҳ, ҳадис, таҳриж, “Насбур-р-роя”, саҳих, заиф, марфуф, мавкуф.

Аннотация: В этой статье рассказывается о ведущем ханафитском факихе Бурханиддине Маргинани и хадисах, представленных автором в его труде «Аль-Хидая» в поддержку судебных решений. Имеются также специальные труды по хадисам «Аль-Хидая», особенно анализируются взгляды «Насбур-р-рая» и его автора Джамалиддина Зайлайя (ум. 762/1360) на хадисы, переданные Сахибом Хидая.

Ключевые слова: «Аль-Хидая», фикх, хадис, таҳриж, «Насбур-р-рая», саҳих, да’иф, марфуф, макуф.

Annotation: This article provides information about Burhaniddin Marghinani, a leading Hanafi jurist, and the hadiths quoted by him in his book *Al-Hidaya* in support of jurisprudential rulings. There are also special works on the hadiths of *Al-Hidaya*, especially *Nasbur-r-*

roya and its author, *Jamaliddin Zaylai's* (d. 762/1360) views of the hadith narrated by *Sahib Hidayah* analyzed.

Keywords: “*Al-Hidayah*”, *fiqh*, *hadith*, *takhrij*, “*Nasb al-Rayah*”, *sahih*, *da'if*, *marfu'*, *mawku'*.

КИРИШ

“Ал-Хидоя” асари ҳанафий фикҳи бўйича асосий манбалардан бири бўлиб, унда фикҳий ҳукмларни қувватлаш келтирилган ҳадисларнинг саҳих ёки заиф экани айтилмаган. Муаллиф фикҳ олими бўлгани учун ҳадис илмига доир масалаларга деярли тўхталмасдан, ҳадис ва бошқа қавлларни нақл этиш билангина кифояланган. Шунинг учун ундаги ҳадисларни ўрганишга эҳтиёж туғилган. Бироқ, шуни таъкидлаш лозимки “Ал-Хидоя” фикҳий масалаларни ечишда асосий қўлланма бўлган.

АСОСИЙ ҚИСМ

“Ал-Хидоя шарҳи бидоятил мубтади” ҳанафий фикҳига доир, Ислом ҳуқуқшунослигининг мўтабар манбаларидан биридир. Асар муаллифи шайхул ислом Абул Ҳасан Али ибн Абу Бакр ибн Абдулжалил Бурҳониддин ал-Марғиноний (593/1196)дир. Бу зот усул, фикҳ, тафсир илмларида етук бўлган. Шунингдек, имом Марғиноний фикҳ олимлари орасида “Таржиҳ асҳоби”дан ҳисобланади. [2:101]

Имом Марғиноний имом Муҳаммад ибн Ҳасан аш-Шайбоний (183/799)нинг “Ал-Жамиъус сағир” ва Абул Ҳасан Қудурий (428/1038)нинг “Ал-Мухтасар” номли асарларини бир китобда жамлагандир. Бунда аввало “Ал-Жамиъус сағир”нинг кейин эса “Ал-Мухтасар”нинг матнини келтиради. Муаллиф икки мустақил асар матнини ўзида жамлаган ва яна уларда бўлмаган янги мавзулар қўшилган асарни “Бидоятул мубтади” деб номлайди. Кейин эса Марғинонийнинг ўзи унга шарҳ ёзиб, “Кифоятул мунтаҳи” деб атаган. [3:228; 4:141] Сўнг уни ҳам қисқартириб, “Ал-Хидоя шарҳи Бидоятил мубтади” номини берган.

“Ал-Хидоя” соҳибининг фикҳий теранлиги ва асар услубининг ўзига хослиги кўплаб уламоларнинг эътиборини тортган.

“Ал-Ҳидоя”нинг аҳамияти қай даражада эканини унга ёзилган кўплаб шарҳ, мухтасар ва хошиялардан ҳам билиб олиш мумкин. Дастлабки шарҳ “Ан-Ниҳоя шарҳул Ҳидоя” бўлиб, у Ҳусомиддин (Ҳасан ибн Ҳажжож) Ас-Сигнокий (711/1311)га тегишлидир. Бу шарҳ “Ал-Ҳидоя”га ёзилган энг катта ва кенг қамровли тадқиқот сифатида кўрилади. [2:119; 4:62] Бундай шарҳлар жуда кўп бўлиб, биргина ЎзР ФА Шарҳшунослик институти Қўлёзмалар фондида шундай шарҳларнинг 10 дан ортиғи сақланади. Улардан қуйидагиларни келтириш мумкин: Маҳмуд ибн Убайдуллоҳ ибн Маҳмуд Тож уш-Шариъанинг “Ал-Кифоя фи шарҳил Ҳидоя”, Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Хуббозий ал-Кокийнинг “Меърож уд-дироя фи шарҳил Ҳидоя”, Камолуддин ибн Муҳаммад ибн Абдулвоҳиднинг “Фаҳул Қодир лил ожизил фақир”, Акмалиддин Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Бобартийнинг “Ал-Иноя фи шарҳил Ҳидоя”, Абу Муҳаммад Маҳмуд ибн ал-Айнийнинг “Ан-Ниҳоя фи шарҳил Ҳидоя” асарлари.[7:21]

Шунингдек, “Ал-Ҳидоя”нинг ҳадислари муҳаддислар томонидан алоҳида ўрганилган бўлиб, улар таҳриж асарларда жамлангандир. Шу ўринда “таҳриж” ҳақижа маълумот: “Таҳриж” сўзи ج , ر , خ (х,р,ж) ўзак ҳарфларидан ясалган сўз бўлиб, тафийъл бобидан масдар ҳисобланади.

Унинг луғавий маъноси: 1. чиқариб юбориш, рўйхатдан ўчириш; 2. тайёрлаш, таълим бериш; тарбия бериш; 3. таълим даргоҳидан етиштириб чиқариш; 4. тушунтириш, шарҳлаш; 5. танланган ҳадислар киритилган тўплам.

Таҳрижга таалукли бир ўзакдаги атамалар: Мустаҳраж – ҳадис тўпламининг бир тури бўлиб, бу турдаги китобларда мусанниф бошқа бир мусаннифнинг китобидаги ҳадисларни ўз исноди орқали бошқа йўллар билан келтиради. Асл мусанниф билан унинг шайхи ёки ундан юкоридаги шайхда туташади.

Маҳраж – бу сўз ҳадиснинг келган жойини, яъни унинг ровийсини кўрсатиш учун қўлланилади.

Ихroj – бир ҳадисни ҳар қандай китобда исноди билан биргаликда келтириш маъносида қўлланилади.

Шунингдек, муҳаддислар таҳриж билан боғлиқ қуйидаги истилоҳларни ҳам қўллайдилар: هَذَا حَدِيثٌ غُرِفَ مَخْرَجُهُ “Бу ҳадис, манбаси билинган бир ҳадисдир”, أَخْرَجَهُ الْبُخَارِيُّ “Бу ҳадисни Бухорий (Саҳиҳида) келтирган”.

Таҳрижнинг истилоҳий маъноси – ҳадиснинг асл манбадаги ўрнини санади билан биргаликда кўрсатишдир. Яъни таснифлаш даврининг ҳадис манбаларида турли фан соҳаларидаги асарларда ҳадисларнинг келган ўрнини кўрсатиш ва бу ҳадисларнинг саҳиҳлигини текширишдан иборатдир. Бир китобдаги ҳадисларни иснодлари билан бирга чиқариб олиш ва агар мавжуд бўлса, бошқа иснодларни кўрсатиб, ҳар бир ҳадиснинг ишончлилиқ даражасини кўрсатишдир. [8:12]

Ҳофиз Абдулқодир ал-Қураший (775/1373) нинг “Ал-Иноя фи таҳрижи аҳадисил Ҳидоя” (“Ал-Иноя”нинг Сулаймония кутубхонаси, Янгижоме 261 ва Фотихда 1112 рақамда икки нусхаси бор) ва Аловуддин Али ибн Усмон ал-Мардиний (750/1349)нинг “Ал-Кифоя фи маърифати аҳадисил Ҳидоя”, [6:9; 3:2031-2039] шунингдек, Имом Зайлоийнинг “Насбу-р-роя фи таҳрижи аҳадисил Ҳидоя” асарлари “Ал-Ҳидоя”да келган ҳадисларнинг асл манбасини аниқлашга қаратилган.

Жамолиддин Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Юсуф ибн Муҳаммад аз-Зайлоий ал-Ҳанафий ал-Мисрий (? , Зайло (ҳозирги Сомалидаги шаҳар) – 762/1360, Қоҳира, Миср) аҳли сунна вал жамоанинг ҳадис жумладан, унинг маънолари, ровийларининг исмлари, матнлари, ривоят йўллари илми уламоларидан.

Имом Зайлоий Мисрда яшаб кўплаб устозлардан фикҳ ва ҳадис илмларини чуқур ўрганган, тариқат йўлини тутган муҳаддислардан бўлган. Бу зот ҳадислар таҳрижидаги моҳирлиги ва уларнинг фикҳий далилларини баён қилишда ҳолис бўлгани билан машҳур. Ҳадисларни Абдуллатиф Ҳарроний (в.672)нинг бир гуруҳ шогирдларидан ва яна “Муснидул Искандария” лақабини олган Шихобиддин Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Футуҳ ат-Тажибий, “Фақиҳул Қоҳира ва Искандария” Шихоб Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Қайс ал-

Ансорий, “Шайхуш Шофейй” Шамс Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Усмон ибн Адлан, Жамолиддин Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Ҳибатуллоҳ ибн ал-Бурий ал-Искандарий каби муҳаддислардан эшитган. [5:5]

Тақиюддин Абу Бакр ат-Тамимий ўзининг “Табақоту-с-суннийя” асарида Имом Зайлоий ҳақида шундай дейди: “У илм ўрганиш билан машғул бўлиб, кўплаб фазилатли муҳаддислардан ҳадис эшитган. “Канзу-д-дақоик” асари шориҳи Фаҳриддин Зайлоий, қози Аловуддин Туркманий ва бошқа олимлар қўлида илм ўрганиб, тоинки “Ҳидоя” ва “Кашшоф” ҳадисларини таҳриж қилгунича ҳадис китобларининг кўпини ўқиб чиққан”. [5:6]

Зайлоий “Ал-Ҳидоя” ҳадисларини таҳриж қиларкан, ўзи ҳам ҳанафий мазҳаби вакили бўлишига қарамасдан, уларга ўта адолат билан ёндашган ва ҳеч бир ўринда мутаассибликка йўл қўймаган. Шунинг учун ҳам асар кўпчиликнинг қизиқишига сабаб бўлган.

“Ал-Ҳидоя” фикҳий китоб, албатта, бироқ, муаллиф ҳукмларни далиллаш мақсадида келтирган ҳадисларининг санадларини зикр этмаган. Шунингдек, ҳадиснинг ишончлилиги, манбаси каби маълумотларга тўхталмасдан, уларни нақл этиш билангина кифояланган. Шу нуқтаи назардан “Ал-Ҳидоя”нинг ҳадис билан боғлиқ масалаларда заиф эканлиги кўринади. Мисол учун: Имом Марғиноний саҳобийнинг сўзи бўлган мавкуф ҳадисларни Расулуллоҳ (с.а.в)дан ривоят қилинган марфуъ ҳадис ўлароқ келтирган. Марғиноний “Набий (с.а.в)дан жума намози, ташриқ такбири, фитр, қурбон байрами намозлари шаҳарда вожибдир деган сўз ривоят қилинган” дейди. [1:1.82] Зайлоий эса, бу ҳадис марфуъ эмаслиги, балки, ҳазрати Али (р.а) тегишли мавкуф ҳадислигини айтади. [5:II.195]

Бунинг акси ўлароқ, Расулуллоҳ (с.а.в) томонидан айtilган марфуъ ҳадисларнинг баъзиларини саҳобанинг сўзи сифатида келтирган. Марғиноний айтади: “Сутра ўнг ёки чап томонга қўйилади. Бу борада бир қанча асарлар келган”. [1:1.63] Зайлоий ушбу жумлага фикр билдирар экан Марғиноний бу сўзи билан Имом Абу Довуд “Сунан”ида зикр қилган Али

ибн Айёшнинг ҳадисига ишора қилганлигини ва унинг асар эмас, балки, ҳадис эканлигини айтади. [5:II.83]

Марғиноний баъзан Расулуллоҳ (с.а.в)дан содир бўлган феълий амалларни саҳиҳ эмас дейди. Масалан: “Расулуллоҳдан истиско (ёмғир дуоси)га чиққани зикр этилди. Бироқ, у ривоятда намоз ўқигани борасида ҳеч нарса зикр қилинмади” дегани каби. [1:1.88] Бунга қарши ўлароқ, Зайлоий Расулуллоҳ (с.а.в)дан истискога чиққани ва унда намоз ҳам ўқигани саҳиҳ ва собит эканини таъкидлайди. Яна айтадики: “Ундан (Расулуллоҳ с.а.в) бу ҳақда ҳеч нарса айtilмаган” деган гап ҳақиқатга тўғри келмайди. Аслида, Расулуллоҳ (с.а.в) истискога чиқиб намоз ўқимагани борасида бирон ҳадис йўқдир. Намоз ўқиганлиги айtilмаган ривоят келмайди. Бир нарсанинг айtilмагани унинг мавжуд эмаслигини англатмайди”. Охирги жумладан кейин мисол тариқасида бир ривоят келтирган. Зайлоий бу билан Марғиноний йўқ деган истискодаги намознинг аслида бор бўлганига далил келтиради. [5:II.238-242-248/IV.85]

“Ал-Ҳидоя” соҳиби тарихий воқеаларга тўғри келмайдиган хабарларни ҳам далил сифатида қўллаган. Марғиноний, Расулуллоҳ (с.а.в) саҳоба Абу Дужонанинг жаноза намозини ўқигани ва уни қабрга қўяркан, “Бисмиллаҳ аъла миллати Расулиллаҳ” деган сўзини нақл қилади. [1:1.53] Зайлоий эса, Абу Дужона Расулуллоҳ (с.а.в)дан кейин, Абу Бакр Сиддиқ (р.а) даври ҳижрий 12 йилда вафот этганини ёзади. [5:II.2]

Бундан ташқари, Зайлоий томонидан ҳадисларнинг ортидан ёзилган “ғарибун” ёки “ғарибун жиддан” каби истилоҳий сўзларнинг ишлатилиши “Ал-Ҳидоя”да шу турдаги ҳадисларнинг кўп келтирилганини кўрсатади. [1:1.59-138/II.91; 5:II.62/III.20-305]

Марғиноний ҳадислар ҳақида гапирмаган деган сўз умумийдир. Чунки жуда кам ўринларда бўлсада, ҳадисга тааллуқли масалаларни айтиб ўтади. Масалан: Талбия ҳақидаги ҳадисни иттифоқликда ривоят қилинган дейди. Бироқ, Зайлоий, унинг бу сўзига ҳам эътироз билдирган. [1:1.137; 5:III.23]

Бундан ташқари, Марғиноний бошқа мазҳабларга тааллуқли фикрларни зикр қиларкан, унинг муаллифларини баъзан адаштириб қўяди. Масалан: сафарда “Рўза тутиб ўзига зарар етказишни истамаган киши учун оғзи очиқ юриш яхшироқдир” деган сўзни Имом Шофеийга нисбат берган бўлса, Зайлоий бу фикр Аҳмад ибн Ханбалга тегишли эканини айтади.

ХУЛОСА

Хулоса қилинадиган бўлса, “Ал-Ҳидоя”даги ҳадисларга эҳтиёткорлик билан ёндашиш лозим бўлади, яъники, унда ҳадис сифатида келган ҳар бир сўз ҳадис бўлмаслиги, шунингдек, саҳоба ёки тобеиннинг ҳар бир сўзи унга тегишли бўлмаслиги мумкин. Ундаги ҳадисларнинг аслини билиш учун “Насбур-р-роя” асарига мурожаат қилиш тавсия қилинади. Шундай бўлсада, “Ал-Ҳидоя”нинг ўзи ёки шарҳлари узоқ йиллар мобайнида мадрасалардаги фикҳ дарсларида ўқитиб келинган. Бунинг сабаби, асар ҳанафий мазҳабига доир фикҳий ҳукмларни чуқур ёритгани ҳамда ёзилиш услубидаги ўзига хослик яъни ҳадис ва фатволарнинг биргаликдаги бекиёс тартиби туфайлидир. “Ал-Ҳидоя”нинг бошқа мазҳаб вакиллари томонидан ҳам олий ўқув юртларида дарслик сифатида ўқилиши унинг фикҳ илмида аҳамиятга молик асарлардан эканига далолатдир.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Бурҳониддин Марғиноний. Ал-Ҳидоя шарҳи Бидоятил мубтади. Истанбул, 1991. I жуз.
2. Тошқўпризода. Табақотул фуқаҳо. Матбаатуз захро ал-ҳадисийя. Мосул, 1961.
3. Котиб Чалабий. Кашфуз зунун. Дор ихяут турос ал-аробий. Байрут.
4. Абдулҳай Лакнавий. Фавоидул баҳийя. Матбаъатис саадат. Миср, 1906.
5. Жамолиддин Абдуллоҳ ибн Юсуф Зайлоий. “Насбу-р-роя ли аҳадисил Ҳидоя”. Муҳаммад Аввома таҳқиқи, Муассасату ар-райян, Байрут, Ливан. 1997.
6. Қосим ибн Қутлубуға. Мунятул алмаъий. Матбаъатис саадат. Миср, 1950.
7. Маҳмуд Таҳхон. Усулут таҳриж. Дарул Қуръанил карим. Байрут, 1979.
8. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. “Фикҳий йўналиш ва китоблар”. – Т.: «Hilol-Nashr», 2019. – 312 б.
9. Маҳмуд Ҳасаний. Ал-Марғинонийнинг “Ҳидоя” асари ва унга ёзилган шарҳлар. – Тошкент.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашр., 2000. – 48 б.
10. Ал-Қомус Арабча-ўзбекча қомусий луғат. Ғафур Ғулом нашриёти. Тошкент, 2017.